

СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ЯК ФАКТОР ГЕНДЕРНОЇ АСИМЕТРІЇ НА РИНКУ ПРАЦІ

SOCIAL CHANGES IN UKRAINE AS A FACTOR OF GENDER ASYMMETRY ON LABOUR MARKET

У статті йдеться про суттєві зміни у сфері зайнятості населення й гендерному балансі, що відбувалися з набуттям незалежності в Україні. Щорічна статистика фіксує приблизно паритетні показники розподілу тих, хто працює, за ознакою статі. Водночас існує стійка гендерна асиметрія на ринку праці за сферами зайнятості чоловіків і жінок. Статистика свідчить про існування не лише горизонтальної, а й вертикальної сегрегації ринку праці, адже економічні реформи спричинили проблему безробіття жіноцтва, яке внаслідок успадкованої з радянських часів традиції здебільшого було зосереджене у сфері освіти, культури, охорони здоров'я – бюджетних сферах не лише з найнижчою заробітною платою, а й таких, де відбувалися найбільші скорочення. У країні зберігається гендерний розрив у розмірі заробітної плати. Причому така розбіжність спостерігалася в більшості видів економічної діяльності.

Розглянуто появу нового явища в гендерних відносинах в Україні, участі жінок у приватному підприємстві, появу та легалізацію якого розцінюють як ключову зміну в країнах колишнього СРСР. Приділено увагу одному з дієвих засобів збільшення економічних прав і можливостей, «соціальному ліфту», що підвищує соціальні можливості особистості, її вертикальну мобільність – підвищення освітнього рівня. Спостерігається пряма кореляція між рівнем освіти й рівнем зайнятості: серед осіб із повною вищою освітою спостерігається найвищий рівень зайнятості. Однак специфічною рисою і сталою тенденцією українського ринку праці є відсутність прямої кореляції заробітної плати з професійно-кваліфікаційним рівнем працівників, причому гендерний розрив у заробітній платі збільшується зі зростанням кваліфікаційного рівня працівника. Тобто набуття освіти вищого рівня сприяє підвищенню зайнятості жіноцтва, але не забезпечує йому належного становища на ринку праці та гідних заробітків. Традиційним, глибоко вкоріненим у свідомість наших співвітчизників і співвітчизниць залишається стереотип, що заміжня жінка, яка є освіченою, працює, але є передусім дружиною й матір'ю, має допомагати чоловікові, навіть на шкоду

власним прагненням до самореалізації та професійному успіху й реальним кар'єрним можливостям.

Ключові слова: гендер, гендерна рівність, гендерна асиметрія, вертикальна та горизонтальна сегрегація, ринок праці.

In the article, the author describes the changes of gender balance which happened on Ukrainian labour market during the years of independence. Annual statistics show that men and women are equally represented on Ukrainian labour market, however there is a distinctive asymmetry in different areas of professional activity. According to statistics, the labour market is segregated not only horizontally, but also vertically. As well, economic reforms caused higher unemployment among women, taking into account that since USSR times women were working mostly in education, culture, health care – more generally, in public sector, which is known for lower wages and higher probability of staff reduction.

There is still a gender wage gap in Ukraine. This gap is typical for almost all areas of professional activity.

One of the most recent changes is women's entrepreneurship legalization and growth which is considered to be a key change in the post-soviet countries. In this context the author describes one of the instruments of social mobility (a "social elevator") which is education. It can be stated that there is a correlation between the level of education and level of employment: the highest level of employment is among people with an academic degree.

However, there is no direct correlation between the wage and the level of professional education. Also, the gender wage gap gets more distinctive as the level of professional education of an average employee gets higher. In other words, even though getting higher education leads to the higher level of employment among women, this is not necessarily tied to the same salary growth as among men. This might also be related to the stereotypes according to which the primary role of a woman is to be a wife and a mother, and only then come professional objectives and career growth.

Key words: gender, gender equality, labour market, gender asymmetry, vertical and horizontal segregation of labour market.

УДК 331.5:305(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/29-1.2>

Воровка М.І.,
докт. пед. наук,
доцент кафедри педагогіки
і педагогічної майстерності
Мелітопольського державного
педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми в загальному вигляді.

З набуттям незалежності в Україні розпочався процес переходу до ринкової економіки й кардинальні трансформації економічної та соціальної структури суспільства. Суттєві зміни відбулися у сфері зайнятості, хоча гендерний баланс зайнятого населення в роки незалежності помітно не змінився. Щороку статистичні збірники «Праця України» фіксують приблизно паритетні показники розподілу тих, хто працює, за ознакою статі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Водночас існує стійка гендерна асиметрія на ринку

праці за сферами зайнятості чоловіків і жінок. Так, за даними на 2008 та 2016 рр. [11; 12], жіноча праця була й залишається найбільш поширеною в штаті закладів охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (82,9% у 2008 р. та 83,1% у 2016 р.), освіти (76,7% і 77,2%), тимчасового розміщування й харчування (68,2% і 71,6%), у поштовій і кур'єрській діяльності (63,7% і 87,0%), у текстильному виробництві (82,3% та 76,2%) – галузях із найнижчою заробітною платою (її співвідношення із середньою по економіці на 2016 р. не перевищувало 73%). Традиційно чоловічими

сферами праці у 2016 р. залишалися будівництво (80,4%), добувна промисловість (76,1%), виробництво меблів, іншої продукції, ремонт і монтаж машин та устаткування (71,6%), сільське, господарство, лісове господарство й рибне господарство (71,1%), діяльність у сфері транспорту (71,0%) тощо.

Статистика свідчить про існування не лише горизонтальної, а й вертикальної сегрегації ринку праці. Так, за даними доповіді «Гендерні аспекти ринку праці» Державної служби статистики, у 2011 р. кількість чоловіків превалювала серед законодавців, вищих державних службовців, керівників, менеджерів (6,5% жінок і 9,2% чоловіків), кваліфікованих робітників з інструментом (3,3% та 19,8%) і робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування й машин (4,6% і 18,3%). Кількість жінок становила більшість серед професіоналів (18,8% від загальної кількості зайнятого населення, чоловіків – 10,5%), фахівців (15,0% і 7,6%), технічних службовців (5,5% і 0,9%), працівників сфери торгівлі та послуг (20,9% і 9,5%) [2, с. 72].

У країні зберігається гендерний розрив у розмірі заробітної плати: у середньому по економіці жінки заробляли на 24,8% менше, ніж чоловіки, у 2008 р. та на 25,4% у 2016 р. Причому така розбіжність спостерігалася в більшості видів економічної діяльності [11; 12]. За даними експертів, які навела М. Скорик [15, с. 12–13], середня зарплата жінок за всю історію незалежності України не перевищувала 79% зарплати чоловіків, фактичні гендерні розриви значно більші, ніж указується офіційно. Так, на позиціях топ-менеджера зарплата жінки становить 58% від зарплати чоловіка, на позиції менеджера середньої ланки – 65%, на позиції старшого спеціаліста або керівника групи – 58%, на позиції спеціаліста – 59%, на робітничих спеціальностях – 64%. У перспективі це означає менші розміри пенсій у жінок, ніж у чоловіків.

Мета статті – схарактеризувати соціальні перетворення в Україні як фактор гендерної асиметрії на ринку праці.

Виклад основного матеріалу. Економічні реформи, уважає дослідниця жіночої історії Л. Стефаненко [16, с. 165–167], висунули проблему конкурентоспроможності й безробіття жінок, об'єктивно зумовлених особливостями їхньої професійної підготовки, яка внаслідок успадкованої з радянських часів традиції здебільшого була зосереджена у сфері освіти, культури, охорони здоров'я – бюджетних сферах не лише з найнижчою заробітною платою, а й таких, де відбувалися найбільші скорочення. Саме внаслідок скорочення попиту на робітничі професії в цих галузях зменшився загальний рівень зайнятості жінок. Крім того, унаслідок протек-

ційної політики держави, у результаті якої більшість сімейних пільг було закріплено за жінками, жіноча робоча сила виявилася менш вигідною для підприємств та організацій. Тому найгостріші проблеми у сфері зайнятості – скорочення та посилення тенденції тривалого безробіття – найбільше зачіпають жінок. Хоча при цьому рівень безробіття серед жінок нижчий, ніж серед чоловіків, а отже, не можна категорично стверджувати про дискримінаційний характер українського ринку праці, жінкам складніше отримати роботу. Тому безробітні жінки в Україні є більш уразливою групою, хоча для них існують доволі широкі можливості працевлаштування, у динаміці ці можливості збільшуються.

Новим явищем у гендерних відносинах в Україні є участь жінок у приватному підприємстві, появу та легалізацію якого розцінюють як ключову зміну в країнах колишнього СРСР. Підприємці утворили окрему рушійну силу національної економіки, що впливає на гендерну ситуацію на загальному ринку праці, оскільки вони схильні наймати на роботу жінок, сприяючи гендерному балансу робочої сили. За непрямыми оцінками українських фахівців у галузі гендерної політики, жінки становлять 38% кількості підприємців, які займаються індивідуальною діяльністю, контролюють 26% малих, 15% середніх і 14% великих підприємств. При цьому чоловіки контролюють близько 90–95% економічних ресурсів, тоді як жінки виконують дві третини роботи й отримують одну третину заробітної плати [13, с. 5, 8].

Дж.С. Джонсон зазначає, що більшість українських бізнес-леді розпочали власну справу через складну економічну ситуацію – відсутність роботи й необхідність забезпечення гідного існування своєї сім'ї. Попри перешкоди (брак підтримки з боку держави, брак належного фінансування, нестача кваліфікованого персоналу, бюрократія в державних органах і невпевненість у своєму успіху), власна справа є для таких жінок не лише джерелом доходу, а й надає їм відчуття самодостатності та впевненості у власних силах. Оскільки робота підприємницьких спільнот не є достатньо успішною, підтримку жінки-підприємці знаходять у сім'ї, друзів і неформальному спілкуванні. Залучення жінок у ділову сферу сприяє зміні загальноприйнятих шаблонів поведінки та ринково-економічних моделей розвитку в Україні [5, с. 63, 70]. Отже, хоча підприємництво в Україні має «чоловіче обличчя», зростання ділової активності жінок і їх залучення в бізнес стали ключовими змінами в гендерних відносинах, привели до перерозподілу соціальних ролей у суспільстві. Жінки в бізнесі стають сьогодні каталізатором активних ринкових перетворень, що сприяють демократизації суспільства, зламу системи гендерних стереотипів у суспільній свідомості.

Звичайно, дієвим засобом збільшення економічних прав і можливостей, «соціальним ліфтом», що підвищує соціальні можливості особистості, її вертикальну мобільність, уважають підвищення освітнього рівня. Дійсно, між рівнем освіти й рівнем зайнятості існує пряма кореляція: серед осіб із повною вищою освітою спостерігається найвищий рівень зайнятості. Причому серед жінок цей зв'язок виявляється більш чітко: з кожним наступним щаблем освіти рівень зайнятості зростає майже в арифметичній прогресії [1, с. 26]. Дослідження і статистика [1; 6; 8; 11; 12] свідчать, що специфічною рисою і сталою тенденцією українського ринку праці є відсутність прямої кореляції заробітної плати з професійно-кваліфікаційним рівнем працівників, причому гендерний розрив у заробітній платі збільшується зі зростанням кваліфікаційного рівня працівника. Тобто набуття освіти вищого рівня сприяє підвищенню зайнятості жіноцтва, але не забезпечує йому належного становища на ринку праці та гідних заробітків. В Україні не діє фактор підвищення рівня освіти як важливого засобу зменшення гендерного розриву на ринку праці й у рівні доходів (і пенсійного забезпечення зокрема).

Дослідники [7; 10; 16] відзначають, що соціально-економічні трансформації, які відбувалися в Україні та в інших пострадянських країнах із 90-х років, суттєво вплинули на гендерні відносини в суспільстві. Економічні реформи викликали скорочення попиту на ринку робочої сили, зумовили плинність кадрів і безробіття. Скорочення охопили увесь ринок праці, передусім галузі, що з радянських часів уважалися «жіночими», – освіту, культуру, охорону здоров'я. Економічні проблеми призвели до загальної нестачі робочих місць, і в цій конкуренції в жінок виявилось менше шансів знайти роботу й зберегти її. Протекціоністська, «захисна» ідеологія закріплювала за жіноцтвом сімейні пільги, призвела до того, що жінки стали розглядатися як невідповідні працівники, які є тягарем для підприємств і фірм через різні привілеї. Це, з одного боку, ще більше витісняло жінок у сфери малооплачуваної та/або важкої низькокваліфікованої праці, з іншого – призводило до скорочення зайнятості жінок, зростання безробіття, у тому числі тривалого. Стала очевидною тенденція повернення жінок до домашнього вогнища. Отже, тенденція зростання жіночої зайнятості, характерна для радянського періоду, змінилася в 90-х р на протилежну, виявивши нові економічні та соціальні наслідки цього процесу. Погіршення матеріального становища витіснило частину працездатного населення у сферу неформальної праці. Складалася вертикальна й горизонтальна гендерна асиметрія у сфері зайнятості та рівні доходів населення.

Зміни в культурі суспільства відбуваються досить повільно, є процесом, здебільшого самокерованим. Такими змінами неможливо керувати, але на них можна дещо впливати через різні соціальні інститути (сім'я, освіта, церква, ЗМІ тощо). З розпадом СРСР культурні трансформації відбувалися стрімко, спонтанно, що потребувало усвідомлення їх напрямку та характеру цього процесу, за необхідності здійснення певної їх регуляції. Однією з ознак культурних трансформацій в Україні є зміни культури сімейно-шлюбних і статевих відносин.

Хоча зміни у сфері шлюбних і сімейних стосунків в Україні відбуваються доволі повільно, українське суспільство рухається до так званого другого демографічного переходу, для якого характерне зменшення рівня народжуваності, зростання середнього віку укладання шлюбу та народження першої дитини, збільшення кількості сімей з одним із батьків, а також менша залежність жінки від чоловіка та шлюбу [3, с. 139]. Ці процеси зумовлені соціально-економічними змінами, що забезпечили безпосередню участь жінок у суспільному економічному процесі, сприяючи їхній економічній незалежності. Цьому також сприяла так звана «контрацептивна революція», яка закріпила за жінкою прийняття рішення щодо народження дитини.

Традиційним, глибоко вкоріненим у свідомість наших співвітчизників і співвітчизниць залишається стереотип, що заміжня жінка, яка є освіченою, працює, але є передусім дружиною й матір'ю, має допомагати чоловікові, навіть на шкоду власним прагненням до самореалізації та професійному успіху й реальним кар'єрним можливостям. При цьому більшість українських громадян переконані, що обидва подружжя мають робити внесок до сімейного бюджету, тобто посідати соціальні статуси та бути включеними у виробничі відносини суспільства [9, с. 15]. Українському соціуму, за даними Центру соціальних експертиз Інституту соціології НАН України [4], властива суперечливість і в уявленнях щодо владних повноважень жінок і чоловіків у професійній, політичній і сімейній сферах. Більшість громадян переконана в наявності в чоловіків більшої влади та повноважень, коли йдеться про роботу й соціально-політичне життя, а щодо сім'ї, то приблизно третина опитуваних вважає, що влада належить жінці, а ще третина – що вона розділена рівномірно. Більша частина населення України визначає працю в домашньому господарстві, виховання дітей і збереження сімейного вогнища обов'язком обох партнерів. Це можна було б уважати виявом егалітарності цінностей сімейного життя українського суспільства, якби переважна кількість громадян не вважала б, що головою родини має бути чоловік і що він має заробляти більше, ніж дружина. Такі

завищені очікування щодо чоловіка змушують його докладати непомірних зусиль, аби їм відповідати, а жінку – пристосуватися до нього, навіть відмовлятися від роботи й кар'єрних прагнень. Мешканці України вважають материнство головним засобом соціальної реалізації жінок. Суттєво, що до патріархатних настанов більш схильні молоді люди.

Тенденції щодо сімейного лідерства та утримання родини підтверджують і результати дослідження «Сім'я та сімейні відносини в Україні» [14], яке зафіксувало, що в Україні значною мірою збережені цінності традиційної сім'ї і шлюбу. Водночас на структуру лідерства в родині впливає високий рівень освіти економічної активності й професійної кваліфікації українських жінок. Саме на них покладена лівова доля обов'язків щодо ведення домашнього господарства та догляду за дітьми: майже в 70% сімей респондентів дружина є основним виконавцем хатньої роботи. У більшості українських сімей зберігається вагома гендерна диференціація домашніх справ із традиційним розподілом на «жіночі» та «чоловічі».

Висновки. Отже, соціальні перетворення в Україні є фактором гендерної асиметрії на ринку праці, що спричиняє горизонтальну та вертикальну сегрегацію. У масовій свідомості преважують патріархатні сімейні цінності, хоча українське суспільство виявляє сприйнятливості до ідей гендерного паритету в розподілі деяких сімейних обов'язків, але при цьому зберігається тенденція до значно більшого навантаження жінок порівняно з чоловіками домашніми обов'язками й роботою з догляду за дітьми. Щодо ціннісних факторів розвитку української родини, то значна кількість дослідників відзначає як спільну рису в розвитку сімейних відносин та сімейної політики в пострадянських країнах відродження традиціоналістських цінностей у суспільному дискурсі, що зумовило серйозні зміни в офіційній ідеології сім'ї та сімейній політиці.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України : звіт / наук. керів. Е.М. Лібанова. Київ : Фонд народонаселення ООН, 2012. 205 с.
2. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України / кер. проєкту О. Пищуліна. Центр Разумкова. Київ : Заповіт, 2016. С. 7–215.
3. Гендерні перетворення в Україні / Л.М. Амджадін, О.Ю. Костенко, Е.М. Лібанова, Т.М. Мельник, О.М. Пищуліна. Київ : ТОВ «АДЕФ-Україна», 2007. 165 с.
4. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві. Київ : Інститут соціології НАН України ; Центр соціальних експертиз, 2007. 144 с.
5. Джонсон Дж.С. Успіх у бізнесі: перешкоди та стимули на шляху українських бізнес-леді. *Український соціум*. 2014. № 4 (51). С. 62–74.
6. Доклад о выполнении в Украине Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин / руков. авт. кол. Л.Е. Леонтьева, А.В. Толстокорова. Харьков : Фолио, 2007. 79 с.
7. Кукаренко Н. Равенство между полами в национальном контексте. *Женские миры – 99: Западный опыт и гендерные исследования в России*. Иваново : Иван. гос. ун-т, 2000. С. 35–49.
8. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
9. Оксамитна С.М. Гендерні ролі та стереотипи. Основи теорії гендеру : навчальний посібник. Київ : К.І.С., 2004. С. 157–182. URL: http://gender.at.ua/_ld/1/186_osnovy_teorii_g.pdf; <https://studfiles.net/preview/2279002/>.
10. Посадская А.И. Женские исследования в России: перспективы нового видения. *Гендерные аспекты социальной трансформации*. Москва : ИСЭПН РАН, 1996. С. 11–24.
11. Праця України 2008 : статистичний збірник / Державний комітет статистики України. Київ, 2009. 306 с.
12. Праця України у 2016 році : статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ : ТОВ Видавництво «Август Трейд», 2017. 232 с.
13. Скорик М.М. Гендерна дискримінація у доступі до праці й послуг: оцінка стану впровадження Україною антидискримінаційних Директив Ради ЄС : аналітичне дослідження. Київ : Бюро соціальних та політичних розробок, 2017. 78 с.
14. Смоляр Л.О. Самоорганізація жінок та відродження жіночого руху в Україні. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні : монографія. Одеса : Астропринт, 1999. С. 178–223.
15. Стан виконання національної стратегії. *Національний індекс прав людини*. URL <http://www.hro.org.ua/index.php?r=7.4>.
16. Сучасний жіночий/феміністичний рух в Україні: погляд зсередини. *Український жіночий фонд*. Київ, 2017. 19 с.